

Een doorbraak in de tijd

Van Gerben Heitink verschenen eerder:

- *Pastoraat als hulpverlening*. Kampen 1977 (4e druk 1992)
- *Praktische Theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen 1993 (2e druk 2000)
- *Pastorale Zorg. Theologie, differentiatie, praktijk*. Kampen 1998 (3e druk 2005)
- *Biografie van de dominee*. Baarn 2001 (2e druk 2002)
- *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*. Kampen 2007 (2e druk 2008)
- *Golfslag van de tijd. Europa's niet te stillen verlangen naar God*. Utrecht 2011 (4e druk 2012) (Theologie publicatieprijs 2012)

Gerben Heitink

EEN DOORBRAAK IN DE TIJD

KERK IN DE SPIEGEL VAN DE JAREN ZESTIG

KokBoekencentrum Uitgevers – Utrecht

Ontwerp omslag: Peter Kortleve / www.shortlife.nl

Lay-out binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN 978 90 435 3736 0

ISBN 978 90 435 3737 7 (e-book)

NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2021 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Woord vooraf

Een doorbraak in de tijd. Deze titel is een korte typering van de jaren zestig, een periode in de geschiedenis waarin zich, vrij onverwacht en op allerlei gebied tegelijk, grote veranderingen hebben voltrokken. Achteraf kan men spreken van een omwenteling, een culturele revolutie. Heel de samenleving werd flink door elkaar geschud.

Na een tijd van oorlog en wederopbouw brak een nieuwe fase aan. Heel West-Europa raakte in beroering. Het was een opwindende tijd. Zo althans hebben velen dit destijds ervaren. Ik ben een van hen. In 1957 liet ik mij als krap negentienjarige inschrijven als student in de theologie aan de Theologische Hogeschool in Kampen.

Het werden ook de jaren waarin de secularisatie doorbrak en kerk en geloof voor velen ter discussie kwamen te staan. De theologie deed met nieuwe ontwerpen van zich spreken, bevrijdend voor de een, verontrustend voor de ander. Er kwam een proces van kerkverlating op gang, dat nog steeds doorgaat. Dat geldt voor de Rooms-Katholieke Kerk en ook voor de kerken die later zijn opgegaan in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Veel van mijn leeftijdsgenoten haakten kerkelijk af.

Dat zijn de feiten, de waardering ervan kan verschillen. Tot ongeveer 1960 kende Nederland een grote kerkelijke betrokkenheid. Vergeleken daarbij wordt de doorwerking van de jaren zestig binnen kerk en theologie meestal beschreven in termen van verlies en achteruitgang. De secularisatie is dan de grote boosdoener.

Dit boek berust op zestig jaar kerkelijke ervaring als gemeentelid, predikant en academisch theoloog. In dit boek kom ik tot een positievere beoordeling. Met veel anderen heb ik deze tijd als bevrijdend en hoopgevend ervaren. Er kwam beweging in de kerk en de theologie. De oecumene richtte de aandacht op de grote wereld om

ons heen. Tussen hervormden en gereformeerden kwam een proces van kerkhereniging op gang.

Van die beweging is helaas minder overgebleven dan velen met mij gehoopt hadden. Maar ik zie in de kerk en de theologie nog altijd voldoende aanknopingspunten om er een hoopvol boek over te kunnen schrijven.

Wie onderweg door het leven geen brokken wil maken, kijkt bij herhaling in de achteruitkijkspiegel. In dit boek is dat 'de spiegel van de jaren zestig'. Terugkijken helpt bij vooruitblikken. Met dit boek wil ik mijzelf en anderen een spiegel voorhouden en de vragen stellen of wij de beweging van de jaren zestig in de decennia daarna wel voldoende op waarde hebben geschat.

Het boek biedt een kritische evaluatie van ruim een halve eeuw protestantse kerkgeschiedenis. Onderzoekers hebben vooral oog voor cijfers en percentages. Die stemmen tot somberheid. Het christendom verdampt, de onkerkelijkheid neemt toe. In dit boek ontwikkel ik een alternatief scenario vanuit een historisch perspectief. Het kan een mens helpen om met andere ogen naar de werkelijkheid te kijken. Goed dat er een kerk is.

Gerben Heitink

Bennebroek,
in coronatijd 2020/2021

Inhoud

Woord vooraf | 5

Inleiding | 11

1. Als het getij verloopt | 17

Buitenlucht ademen 17 – Waar we vandaan komen 19
– Een tijd van kerkverlating 21 – Eb en vloed 22 – Een
alternatief scenario 23 – Een uniek oecumenisch model 24
– Seculiere waarden 25 – De gemeente als subject 27 – Het
vervolg 29

2. De woelige jaren zestig | 30

De vaders zijn niet meer 30 – Gemeenteleden mogen er
zijn 33 – ‘Kerk in perspectief’ 34 – Theologische vragen 36
– Gereformeerde voortrekkers 38 – Oecumenische
experimenten 41 – Een veelheid van geluiden 43 – De Rooms-
Katholieke Kerk 45 – De Nederlandse Hervormde Kerk 47
– Een ‘huishoudelijke twist’ bijleggen 50 – Het vervolg van
de weg 51

3. Waar is de kerk goed voor? | 54

Karl Barth over een manco in de dogmatiek 55 – Dietrich
Bonhoeffer, kerk voor anderen 59 – Dorothee Sölle: plaats-
bekleding 63 – Vier inspirerende metaforen 65 – Volk Gods
onderweg 65 – Lichaam van Christus 67 – Bouwwerk van
de Geest 69 – Kerk van de armen 71

4. Een kerk met Dordts en Haags DNA | 73

Eerste omwenteling: Het calvinisme krijgt vaste voet 74
De kerkordelijke vormgeving 76 – De opbouw van de
gemeenten 79

Tweede omwenteling: De Bataafse Revolutie 81
Derde omwenteling: Van republiek naar koninkrijk 83
Tegenbewegingen 86
Vierde omwenteling: De democratische Grondwet van 1848 88
Afscheid van de heersende kerk 90 – ‘Verkerkelijking’ van het christendom 92 – 1848 en de andere kerken 95
Vijfde omwenteling: Een culturele revolutie 99
Tweeërlei DNA 100

5. Veertig jaar woestijn | 102

De Achttien 102 – Integratie of fusie? 103 – Synodale bemoeienis 105 – Kerkgevoel 106 – Langs twee lijnen verder: landelijk en plaatselijk 108 – Crisis 110 – De visie van Dingemans 113 – Remonstranten en Lutheranen 116 – Het kerkordetraject 116 – Een duik in de tekst van de ‘Grondwet’ van de kerk 118 – De dienstenorganisatie 121 – Kerk en theologie 122 – De fusie 125 – Waardering 126

6. Grote verwachtingen, onverwachte problemen, drastische oplossingen | 130

Nieuwe situatie: ‘voorbeeldeloos’ 131 – Een nieuw begin 134 – Plaatselijke valkuilen 136 – Kerk en theologie 137 – De dienstencentra 142 – Werken in de wijngaard 143 – Visitatoren slaan alarm 147 – Het ambt in discussie 151 – Kerk 2025 152 – De procedure 153 – De classis 154 – Kerkrecht en gemeenteopbouw 158

7. Het laïcale grondmodel | 160

De Reformatie als beweging 160 – Piketpaaltjes 163 – Kan een kerk veranderen? 166 – Het gaat om mensen 168 – Leerprocessen 171 – Diaconale impulsen 174 – Godwereld-gemeente 177 – Gemeente als lichaam van Christus 179 – De gemeente als binnenste cirkel 181 – De kern, of het diepste geheim 184 – Volgens het rooster? 186 – De rol van predikant binnen het laïcale grondmodel 189 – Over kleine gemeenten en de regio 192

8. Kerk: beweging en instituut | 195

Kerk en gemeenten 195 – Een wankel evenwicht 197 –
Plaatselijk veel meer vrijheid 200 – Consequenties voor het
kerkverband 203 – Predikant en mobiliteit 206 – Voordeel
van deeltijd 210 – Instituut tegenover gemeenten 211 –
Inbreng van gemeenteleden 213 – In de ban van de ring 214
– Een casus 215 – Wat heet realistisch? 217 – Het gaat om
kwaliteit 219 – Zestig jaar na de ‘de jaren zestig’ 221

Epiloog | 225

Back to the basics: een gelijkenis 225

Literatuurlijst | 229

In herinnering aan:

Jaap Firet (1923-1994)
hoogleraar praktische theologie VU

Kor Schippers (1925-1997)
hoogleraar praktische theologie ThU-Kampen

Jan Hendriks (1933-2016)
universitair hoofddocent gemeenteopbouw VU

Gerard Dekker (1931-2017)
hoogleraar godsdienstsociologie VU

Niek Schuman (1936-2018)
hoogleraar liturgiewetenschap VU en ThU-Kampen

*Vrienden, collega's, theologen en sociologen, met een groot hart
voor de gemeente.*

Inleiding

De roerige jaren zestig nemen in dit boek een belangrijke plaats in. Voor jongere generaties moet ik mij preciezer uitdrukken. Ik bedoel de jaren zestig van de vorige eeuw. Dat lijkt lang geleden. In die tijd raakte de samenleving dusdanig in rep en roer, dat we achteraf mogen spreken van een culturele revolutie.

Democratisering, inspraak en medezeggenschap in bedrijven en aan universiteiten, feminisme en vrouwenrechten, de anticonceptiepil als breekijzer in de seksuele moraal, de antiautoritaire opvoeding, de bijstandswet als kroon op de sociale wetgeving, maar ook de vrije zaterdag en de aanpassing van de woonkamer aan de komst van de tv, het is allemaal 'jaren zestig'.

Voor wie het hebben meegemaakt ging er een nieuwe wereld open. Iedereen werd verondersteld mondig te zijn en voor zichzelf op te komen. De humanistische psychologie bracht de blijde boodschap van de zelfverwerkelijking en het neomarxisme van de Frankfurter Schule zette in op het ontmaskeren van onderdrukkende machtsstructuren. Politieke bewustwording greep om zich heen en leidde tot nieuwe partijvorming: D'66 en de PPR (Politieke Partij Radicalen). De laatste partij was een kritische afsplitsing van de confessionele partijen en een van de voorlopers van GroenLinks. Dat ging zo door in de jaren zeventig, toen met het kabinet Den Uyl de verbeelding aan de macht kwam. Nederland presenteerde zichzelf brutaal als 'gidsland', dat andere landen de weg wees.

Geen wonder dat ook de kerken door deze ontwikkelingen beroerd werden. De sporen ervan zijn in preken uit die tijd terug te vinden. De herontdekking van een hoeksteen van de Reformatie, *het priesterschap van alle gelovigen*, zorgde voor een doorbraak in de veelal hiërarchische kerkelijke verhoudingen. Paus Johannes XXIII riep tot ieders verrassing het Tweede Vaticaanse Concilie bijeen, bedoeld om heel de katholieke kerk te vernieuwen. Tussen de Nederlandse

Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken kwam het 'Samen-op-Wegproces' op gang. Er ontstond een beweging vanaf de basis, die veel jongeren hoop gaf. De oecumenische beweging, de vredesbeweging, de basisbeweging, de vrouwenbeweging, de beweging van christenen voor het socialisme en de jeugdbeweging hebben de kerken in die tijd flink opgeschud.

Ook binnen de theologie veranderde er veel. In 1963 publiceerde de Engelse bisschop John A.T. Robinson een dun maar geruchtmakend boekje, *Honest to God*, over de revolutie in zijn godsgeloof. Het vormde de inzet van een nieuwe, zoekende theologie, die gepaard ging met twijfel en aanvechting. Van de Nederlandse vertaling, *Eerlijk voor God*¹, werden in korte tijd 70.000 exemplaren verkocht. Nieuwe denkbeelden – ik denk aan het werk van H.M. Kuitert – bereikten, veelal over de hoofden van predikanten heen, de hoger opgeleide gemeenteleden, die deze inzichten omarmden, terwijl anderen erdoor in verwarring raakten. Er groeide in de jaren hierna een pijnlijke polarisatie tussen progressieve en behoudende krachten, die voor kerkenraden en synodes moeilijk te hanteren was.

In de loop van de jaren tachtig werd het stiller in de kerk, killer bovendien. Pogingen tot vernieuwing werden door verontruste kerkleden meer en meer geframed als 'links'. Conservatieve krachten sloegen de handen ineen om de oude orde te herstellen. Veel kerkleden, die door het vuur van een nieuwe oecumenische lente waren aangestoken, verlieten teleurgesteld de kerk. Er kwam een leegloop op gang, zowel in de katholieke kerk als in protestantse kerken.

Dit boek gaat over de doorwerking van de jaren zestig in kerk en theologie. Bij theologie denk ik vooral aan mijn eigen vakgebied, *de praktische theologie*. Ik beschouw mijzelf in mijn denken in hoge mate als een product van die tijd. Het jaar 1960 viel midden in mijn studententijd. In dit boek grijp ik regelmatig terug op bron-

1 John A.T. Robinson, *Eerlijk voor God*. Utrecht 1963.

nen uit die jaren, maar de inhoud berust vooral op ruim zestig jaar kerkelijke ervaring. Daar moet je oud voor geworden zijn en ook daarvan ben ik me terdege bewust.

Toen ik in het gedenkwaardige jaar 2020 al aan het begin van de eerste golf door het coronavirus getroffen werd en daarvan mocht herstellen, moest ik niet alleen aan mijn conditie werken, maar ook mijn hoofd weer op orde zien te brengen. Het schrijven van dit boek heeft me daarbij geholpen. Ik schrijf geen memoires, maar het boek getuigt wel van een diepe persoonlijke betrokkenheid. De kerk heeft mij in mijn leven veel goeds gebracht. Dat mag blijken uit verschillende biografische doorkijkjes.

Mijn theologische leven had wel iets weg van een Big Mac, ik voelde mij driedubbel kerkelijk, als *gemeentelid*, als *predikant* en als *praktisch-theoloog*. Als gemeentelid mocht ik deel uitmaken van zes verschillende kerkelijke gemeenten, verspreid over het land. Na een baan in het jeugdwerk werd ik gemeentepredikant en later predikant in algemene dienst van de Gereformeerde Kerken. Ruim dertig jaar werkte ik als praktisch-theoloog in Kampen en aan de Vrije Universiteit. In die tijd was ik medeverantwoordelijk voor de opleiding van predikanten. Die drie verschillende rollen van gemeentelid, predikant en praktisch-theoloog, prikkelden elkaar, maar schuurden soms dat de vonken ervan af spatten.

Al jaren gaat alleen de eerste rol, die van gemeentelid, nog op. Aan de beide andere kleeft het epitheton ‘emeritus’, wat eenvoudig betekent: uitgediend. Ik mag mij verheugen in een vrije rol, en ook dat helpt bij het schrijven. Ik sta op grotere afstand, ben geen partij, heb geen belangen en vertegenwoordig nu eerder het toeschouwersperspectief. Die vrijheid wil ik ten volle benutten.

Mijn vakgebied, de empirisch georiënteerde praktische theologie – als ‘theorie van de praxis’ overigens even weerbarstig en theoretisch als andere vakgebieden – is eveneens een vrucht van de jaren zestig. Praxis, een woord uit die tijd, staat voor doorleefde en argumenteerde praktijk. Mijn onderzoek wordt mede gekleurd door een historische interesse, zoals uit de opbouw van dit boek mag blijken. We kunnen de kerk van nu niet begrijpen zonder haar geschiedenis te kennen.

Hiervoor noemde ik met waardering de namen van *Jaap Firet*, *Kor Schippers*, *Gerard Dekker*, *Jan Hendriks* en *Niek Schuman*, collega's in de praktische theologie en verwante vakken aan wie ik veel te danken heb, maar die ons door de dood ontvallen zijn. Zij gaven met hun werk een gezicht aan de jaren zestig. Dit boek beschouw ik als een hommage aan hun jarenlange inzet op het gebied van kerkvernieuwing.

De jaren zestig zijn geen verleden tijd. De huidige kerk is eruit voortgekomen en blijft er in al haar vezels mee verbonden. Het is mijn overtuiging dat de erfenis van de jaren zestig ook voor onze tijd van actuele betekenis is en nog steeds belangrijke impulsen kan geven aan een proces van kerkopbouw dat zich niet bij de kerkelijke malaise neerlegt. Voor mijn besef kan het anders en beter met de kerk en het hoort bij de praktische theologie om daarvoor suggesties aan te reiken. Het vak gemeenteopbouw staat niet voor niets vanaf de jaren zestig in het curriculum van de studie theologie.

Dit boek heeft het karakter van een essay, volgens Van Dale 'een niet te korte, voor een ruim publiek bestemde, subjectief gekleurde verhandeling', 'gekenmerkt door een persoonlijke stijl'. Het laatste is ter beoordeling aan de lezer. Het schrijven bood mij een boeiende invulling van een halfjaar gedwongen lockdown en ongeduldige revalidatie. Bronnenonderzoek was in deze situatie slechts beperkt mogelijk. Ik moest het doen met mijn geheugen, mijn persoonlijke archief, de eigen bibliotheek en het internet. Gelukkig bleek veel van wat ik zocht met een enkele muisklik voorhanden.

Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar mijn oud-collega's *Jaap van der Laan* en *Jelle van Nijen*, die bereid waren het manuscript mee te lezen en mij van correcties en waardevolle adviezen te voorzien. *Lientje*, mijn vrouw, heeft mijn schrijverij met enige bezorgdheid gevolgd, maar mij uiteindelijk het voordeel van haar twijfel gegund, gepaard met de nodige support om dit boek te voltooien.

Mijn dank gaat ook uit naar mijn uitgever die vanaf 1975 al mijn publicaties heeft willen uitgeven. Destijds was dat Kok Kampen, nu Kokboekencentrum in Utrecht, in de persoon van *Peter*

Gorter, zelf theoloog en kerkhistoricus. Ik dank hem voor zijn inzet bij de publicatie van dit boek. Mijn dank gaat ook uit naar *Inge Slings*, die mij als redacteur heeft begeleid bij de uiteindelijke vormgeving van het manuscript.